

ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΟΥΡΝΟΒΑ

Οικονομικές και κοινωνικές συμπεριφορές στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα

Το να αναφερόμαστε στις οικονομικές και κοινωνικές συμπεριφορές μιας τοπικής κοινωνίας, σημαίνει αναπόφευκτα το να αναφερόμαστε στο τοπικό εμπόριο και τις πρακτικές της πίστωσης.

Η επιλογή του χωριού της Ραψάνης δεν υπαγορεύτηκε από κανένα εξαιρετικό στοιχείο. Εάν δεν είναι αντιπροσωπευτικό, είναι σίγουρα «παραδειγματικό» ενός μεγάλου αριθμού άλλων χωριών και μπορεί να χρησιμεύσει στο να αναδείξει τους μηχανισμούς της παραγωγής και των ανταλλαγών και να διαφωτίσει τον τρόπο λειτουργίας τους.

Ο αγροτικός τομέας της Ραψάνης εντάσσεται στο περιφερειακό και εθνικό οικονομικό σύστημα και παρακολουθεί την γενικότερη εξέλιξή του. Η ραψανιώτικη αγροτική κοινωνία σχετίζεται οικονομικά και κοινωνικά με την υπόλοιπη κοινωνία απ' ευθείας μέσω της αγοράς και της μετανάστευσης αλλά και μέσω των συμβολαιογράφων, των ειρηνοδικών, των δημάρχων και, τέλος, των τοπικών εμπόρων.

Ήδη από το 18ο αιώνα, η ραψανιώτικη παραγωγή εντάχθηκε στην εμπορική οικονομία και τα δίκτυα συναλλαγών. Τα προϊόντα της σηροτροφίας, της αμπελοκαλλιέργειας και της κτηνοτροφίας εμπορευματοποιούνταν και απαιτούσαν διαρκείς σχέσεις με την πόλη. Αντιθέτως, τον 20ο αιώνα, η αγροτική κοινωνία που ήταν ενσωματωμένη στον ευρύτερο οικονομικό χώρο υφίσταται τις επιπτώσεις της εθνικής αλλά και της διεθνούς συγκυρίας.

Τα αμπέλια και οι μουριές είναι οι βασικές καλλιέργειες στο πρώτο μισό του αιώνα που επιφέρουν το κύριο εισόδημα: τα εμπορεύσιμα προϊόντα, που κάνουν τη Ραψάνη ένα εξαγωγικό χωριό, αλλά επίσης το αναγκάζουν να εισάγει τα βασικά καταναλωτικά προϊόντα. Αυτό είναι το κύριο οικονομικό χαρακτηριστικό αυτής της κοινότητας, που διαθέτει έναν πληθυσμό μεγαλύτερο από 2000 κατοίκους κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα.

Αυτήν την περίοδο λειτουργούσαν στη Ραψάνη καμιά δεκαριά παντο-

πωλεία. Αυτό της οικογένειας Καραβασίλη είναι το πιο σημαντικό. Το να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του από το σημείο αιχμής της δραστηριότητάς του, στα τέλη του 19ου αιώνα, ως τη στιγμή της πτώχευσης στη δεκαετία του 1930, αναδεικνύει πολλές πλευρές του τοπικού εμπορίου και της πίστωσης.

Η οικογένεια Καραβασίλη βρίσκεται στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας της Ραφάνης. Το κοινωνικό της γόητρο προέρχεται από έναν πρόγονο που ανακηρύχθηκε οσιομάρτυρας τον 19ο αιώνα. Ο ιδρυτής του οίκου, Ζήσης Καραβασίλης, γεννημένος το 1847, υπήρξε δήμαρχος της Ραφάνης για 8 χρόνια την δεκαετία του 1890. Διέθετε επομένως, όχι μόνο ακίνητη κληρονομιά, αλλά επίσης ένα σημαντικό κοινωνικό και πολιτικό κεφάλαιο και έπαιζε το ρόλο του μεσολαβητή ανάμεσα στην αγροτική κοινωνία και τον γύρω κόσμο. Η οικογενειακή επιχείρηση πέρασε γρήγορα από τα χέρια του πατέρα σ' αυτά των παιδιών. Από τα 4 αγόρια, τα 3 εργάζονταν στο παντοπωλείο.

Φαίνεται ωστόσο, ότι ήταν ο πρωτότοκος, γεννημένος το 1881, που διηύθυνε την επιχείρηση και εξασφάλιζε τη συνέχεια. Ο δεύτερος αδελφός, γεννημένος το 1883, συμμετέχει πλήρως στη διαχείριση του μαγαζιού: έκανε μάλιστα και ανάλογες σπουδές στην Εμπορική Σχολή. Έτσι, οι δυο γραφικοί χαρακτήρες που βρίσκουμε στα εμπορικά βιβλία και που είναι βασική πηγή της μελέτης αυτής, είναι αυτών των 2 ανδρών και μαρτυρούν για τη συνέχεια της επιχείρησης στην εξεταζόμενη περίοδο. Ένας τρίτος αδελφός, γεννημένος το 1903, μάλλον το τελευταίο παιδί, έχει μικρότερη συμμετοχή στην επιχείρηση.

Τα ημερολόγια αφορούν μόνο στα άτομα που αγοράζουν με πίστωση και με πίστωση αγοράζουν τα πάντα: τρόφιμα, υφάσματα, κουζινικά, εργαλεία, παπούτσια, καπνός, χαρτικά, θειάφι για τα αμπέλια, σφαίρες για τα όπλα. Παράλληλα με τις αγορές επί πιστώσει, τα ημερολόγια μαρτυρούν και για μια άλλη δραστηριότητα: αυτή του δανεισμού ή προκαταβολής χρηματικών ποσών σε ρευστό. Πρόκειται για μια χρηματιστηριακή δραστηριότητα άμεσης πίστωσης, παράλληλης με τις εμπορικές συναλλαγές.

Ο μεγάλος αριθμός των οικογενειών - πελατών (περίπου 250), η ποικιλία των προϊόντων και των ειδών καθώς και ο σημαντικός αριθμός των

αγορών, βεβαιώνουν ότι η αγορά επί πιστώσει αντιπροσωπεύει μια βασική συνιστώσα της οικονομικής συμπεριφοράς του πληθυσμού και αποτελεί καθημερινή πρακτική.

Οι εγγραφές στο «καθολικό» βιβλίο επιβεβαιώνουν με τη σειρά τους τον παράλληλο ρόλο που ασκούσε ο έμπορος ως δανειστής χρημάτων. Οι αγορές με πίστωση και οι προκαταβολές χρηματικών ποσών εξοφλούνται με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Οι δάσκαλοι καταθέτουν στον έμπορο την «απόδειξη» της πληρωμής τους, δηλαδή τον μισθό τους, σχεδόν κάθε μήνα. Οι αγροτικοί εργάτες, οι μικροαμπελουργοί και οι αγωγιάτες που δουλεύουν και για τον έμπορο πιστώνονται με την αξία της δουλειάς τους. Άλλοι πάλι καταθέτουν εμπόσματα σταλμένα από την Αμερική. Τέλος, σε πολλούς λογαριασμούς πιστώνεται ένα τμήμα της παραγωγής των πελατών, που αγοράζεται από τους ιδιοκτήτες του καταστήματος. Το μεγαλύτερο κομμάτι αυτής της παραγωγής μεταπωλείται σε χονδρέμπορους εγκατεστημένους στη Λάρισα. Όλες αυτές οι εγγραφές των βιβλίων μαρτυρούν ότι οι δραστηριότητες του εμπορικού αυτού οίκου είναι συγχρόνως εμπορικές και χρηματιστηριακές.

Μερικές φορές κάποιες σημειώσεις όπως «ελήφθη απόφασις» και «έξοδα αγωγής» μαρτυρούν ότι ορισμένοι χρεώστες παραπέμπονται στην δικαιοσύνη. Όταν ο πελάτης δεν καταφέρνει να τακτοποιεί το χρέος του, η συσσώρευση των τόκων καθιστά αδύνατη την εξόφληση και ο πλειστηριασμός δίνει την τελική λύση.

Για όσους χρεώστες δεν καταφέρνουν να εξοφλούν τα χρέη τους, το επιτόκιο κυμαίνεται από 9 έως 15%. Στη δεκαετία του 1930 καμιά δεκαριά νοικοκυριά διατηρούν λογαριασμούς καταθέσεων στον έμπορο με επιτόκιο 15%, γεγονός που πολλές φορές βοηθάει να εξοφλούν ένα μέρος των χρεών τους μέσω αυτών των τόκων.

Για όλο το χρονικό διάστημα, ο βασικός τρόπος εξόφλησης των χρεών στον έμπορο ήταν η καταβολή ρευστού χρήματος (γύρω στο 50%). Ωστόσο, μέχρι το 1920, η παραγωγή κουκουλιών που κατατίθενταν στον Καραβασίλη αντιπροσώπευε περίπου το 1/4 των χρεών, ενώ στη δεκαετία του 1930 αυτή η παραγωγή δεν καλύπτει ούτε το 10% (8,3%). Αντίστοιχη μείωση παρατηρείται και στην καταβολή άλλων προϊόντων (κρασί, πατάτες, κτηνοτροφικά προϊόντα): μέχρι το 1920 10% των χρε-

ών, στη δεκαετία του 1930 το μισό, δηλαδή 5%. Αντίθετα, η εργασία για λογαριασμό του εμπόρου (στα αμπέλια ή αγώγια) καλύπτει τη διαφορά και από 10%, τώρα εξοφλείται το 22% των χρεών.

Αξίζει επίσης να σημειώσουμε τις αλλαγές που παρατηρούνται στον τρόπο εξόφλησης ανάλογα με τις εποχές του χρόνου. Το ρευστό χρήμα χάνει την πρώτη θέση μόνο το Σεπτέμβριο - Οκτώβριο προς όφελος των κουκουλιών. Τον υπόλοιπο χρόνο, τα νοικοκυριά εξοφλούν κυρίως με χρηματικά μέσα: αποδείξεις αναγνώρισης χρεών ή συναλλαγματικές υπογεγραμμένες από τους αρχηγούς των νοικοκυριών σημειώνονται συχνά στα «καθολικά» βιβλία.

Εκτός από τα κουκούλια, τα προϊόντα που συναντάμε συχνότερα είναι το κρασί, οι πατάτες, τα δημητριακά και τα γαλακτοκομικά. Σχεδόν όλα τα νοικοκυριά που πραγματοποιούν τέτοιους τρόπους εξόφλησης χρησιμοποιούν επίσης τόσο τα κουκούλια όσο το ρευστό χρήμα ή την εργασία τους. Πολύ συχνά ένα τμήμα μόνο της αξίας της παραγωγής (κουκουλιών ή άλλων αγαθών) αφήνεται για πίστωση και το υπόλοιπο το εισπράττουν οι παραγωγοί σε ρευστό.

Ο τοπικός έμπορος αποτελεί λοιπόν τον βασικό σύνδεσμο με την αγορά. Προμηθεύει τα νοικοκυριά με τα αγαθά που χρειάζονται και εμπορευματοποιεί την παραγωγή τους. Επιπλέον, προμηθεύει τα νοικοκυριά με ρευστό χρήμα για να αγοράσουν γη, να προικίσουν τα παιδιά τους, να αγοράσουν προϊόντα στο παζάρι, να πληρώσουν τους φόρους.

Ωστόσο οι τρόποι εξόφλησης στη δεκαετία του 1930 υπογραμμίζουν την εξέλιξη αυτών των πρακτικών από το 1910: η ανταλλαγή εμπορευμάτων και υπηρεσιών διατηρείται ακόμη, αλλά το μερίδιό της υποχωρεί έναντι πιο χρηματικών και τραπεζικών μορφών. Στη δεκαετία του 1930, φαίνεται ότι οι ραφανιώτες πωλούσαν σε άλλους την παραγωγή τους και εξοφλούν τον έμπορο με ρευστό. Μερικές δεκάδες νοικοκυριών εξοφλούν μέρος των χρεών τους με «ημερούσια» και με αγώγια και έτσι υπάρχει σημαντική συμμετοχή αυτού του τρόπου εξόφλησης στο σύνολο των χρεών.

Στη δεκαετία του 1930 παρατηρείται μια οικονομική καχεξία, που πλήττει κυρίως τα δύο άκρα της χωρικής κοινωνίας. Από τη μια μεριά διαπιστώνεται μια καταχρέωση των πιο φτωχών οικογενειών, που αναγκά-

ζονται να εξοφλούν όλο και περισσότερο μέσω της εργασίας τους. Από την άλλη, οικονομικές δυσκολίες ωθούν τον έμπορο - χρηματιστή να παίξει ένα ρόλο σχετικά καινούριο και απρόσμενο. Μέχρι το 1920 ήταν μάλλον δανειστής, αλλά κατά τη δεκαετία του 1930, που είναι και η τελευταία των δραστηριοτήτων του, δέχεται καταθέσεις πελατών του, για τις οποίες καταβάλλει ένα επιτόκιο 12-15%, δηλαδή ανώτερο από αυτό των τραπεζών και του ταμιευτηρίου. Μ' αυτά τα μεγαλύτερα επιτόκια, ο έμπορος προσπαθεί ν' αμυνθεί έναντι στην ίδρυση και τον ανταγωνισμό ενός τραπεζικού συστήματος πιο ολοκληρωμένου. Αλλά σίγουρα αυτή η νέα κατάσταση δεν είναι ξένη προς την κατάληξη του εμπορικού αυτού οίκου.

Προσπάθησα να δείξω την πολυπλοκότητα της εξέλιξης της αγροτικής οικονομίας προς μια πιο εκχρηματισμένη και εμπορική μορφή. Αλλά μια οικονομία που κυριαρχείται από την προσωπικότητα του εμπόρου - τραπεζίτη θέτει επίσης το πρόβλημα της φύσης των σχέσεων ανάμεσα στον έμπορο και την πελατεία του.

Κατ' αρχήν, οι Καραβασίληδες δεν είναι οι μοναδικοί έμποροι του χωριού· οι ντόπιοι μιλάνε για άλλον έναν σημαντικό έμπορο. Επιπλέον, οι Καραβασίληδες δεν εμπορευματοποιούν παρά μόνο ένα τμήμα της παραγωγής. Ας πάρουμε το παράδειγμα του κρασιού: η ετήσια μέση αξία της παραγωγής του είναι δυο έως τέσσερις φορές μεγαλύτερη από αυτή που εμπορεύεται Καραβασίλης.

Έτσι, οι σχέσεις ανάμεσα στον έμπορο και την πελατεία του δεν είναι σχέσεις μονοπωλίου. Σίγουρα πολλοί αγροτικοί εργάτες βρίσκουν σ' αυτόν εργασία, διάφορα μέλη νοικοκυριών - πελατών δουλεύουν ως μισθωτοί στο εμπορικό κατάστημα, αγωγιάτες κάνουν πολλά αγώγια για τα εμπορεύματα του Καραβασίλη: όλα αυτά δημιουργούν ένα δίκτυο ορισμένων σχέσεων. Αλλά όσο η αγροτική παραγωγή περνάει σε μεγάλο βαθμό από άλλους εμπόρους, δεν πρόκειται για μονοπώλιο αλλά για ένα διευρυμένο και μη δομημένο ολιγοπώλιο.

Ο Καραβασίλης διατηρεί επίσης οικονομικές σχέσεις με τους ομολόγους του στη Ραφάνη και τα γειτονικά χωριά, γεγονός που δείχνει το ρόλο του ως κύριου οικονομικού παράγοντα, εφόσον είναι γι' αυτούς χονδρέμπορος. Επιπλέον, οι έμποροι των άλλων χωριών γίνονται για τον Κα-

ραβασίλη εμπορικοί πράκτορες. Του πωλούν ένα τμήμα της παραγωγής των γειτονικών χωριών.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι σχέσεις του Καραβασίλη με τον έμπορο κρασιών Θ. Γεωργιάδη, που κατάγονταν από τη Ραψάνη και εγκαταστάθηκε στη Λάρισα. Ήδη από τη δεκαετία του 1910, η οικογένεια Γεωργιάδη βρίσκεται σε καλή οικονομική κατάσταση και συνεργάζεται με τον Καραβασίλη, ο οποίος του στέλνει στη Λάρισα σταφύλια, κρασί και τσίπουρο. Ο Γεωργιάδης τον προμηθεύει με γλυκάνισο, ρετσίνα κ.α. Το 1924 η αδελφή του Γεωργιάδη παντρεύεται τον γιο του Ζήση, τον Βασίλη Καραβασίλη.

Έτσι, το δίκτυο των προμηθευτών του εμπόρου διαγράφεται με αρκετή ακρίβεια. Η αγροτική παραγωγή των ραψανιώτικων οικογενειών και των γειτονικών χωριών του προμηθεύει τα προϊόντα που «εξάγει» από τη περιοχή. Από την άλλη, οι αντιπρόσωποι στη Λάρισα αλλά και χονδρέμποροι από το Βόλο, τη Χαλκίδα, τη Ζάκυνθο, την Πάτρα, τη Θεσσαλονίκη, την Ερμούπολη, την Αθήνα και τον Πειραιά του στέλνουν τα εμπορεύματα που εισάγει στη Ραψάνη.

Από το 1896 ως το 1924, ο Ζήσης Καραβασίλης συμμετέχει σε περισσότερες από 40 συμβολαιογραφικές πράξεις, όπου αναγράφεται ως «εμποροκτηματίας». Ο πρωτότοκος γιος του Βασίλης, συμμετέχει σε 22 συμβόλαια και αναγράφεται ως «έμπορος» (μόνο μια φορά το 1905 φαίνεται ως «σηροτρόφος»).

12 πράξεις που αφορούν στον πατέρα ιδρυτή του οίκου είναι κατακυρωτικές εκθέσεις συνεπεία πλειστηριασμού, στις οποίες γίνεται κύριος αγαθών που ανήκουν σε πιστωτές του (μερικούς Ραψανιώτες, αλλά κυρίως κατοίκους γειτονικών χωριών). Ένα μεγάλο τμήμα των νέων αυτών αποκτημάτων μεταπωλείται στη συνέχεια σε καλύτερη τιμή. Μερικά χρόνια πριν το θάνατο του, ο πατέρας Καραβασίλης διέθετε μία ακίνητη περιουσία που αποτελούνταν από 3 σπίτια, το μαγαζί της επιχείρησης, ένα καφενείο και 200 στρέμματα γης.

Το 1919, όταν ο Ζήσης μεταβίβασε την επιχείρηση στους δυο του γιους, μεταβίβασε επίσης και κινητή περιουσία που αποτελούνταν από ρευστό χρήμα, από συναλλαγματικές, από ενυπόθηκα και απλά δάνεια και εμπορεύματα. Παρά το γεγονός ότι μεταβίβασε στους δυο του γιους

το 1/4 μόνο της ακίνητης περιουσίας, η δωρεά περιέχει όρους που τους αναγκάζουν να δώσουν χρηματικά ποσά στα άλλα τους αδέρφια και στα παιδιά των αδελφών τους.

Η δεύτερη γενιά των εμπόρων δεν έχει την ίδια δραστηριότητα και παρουσία στον συμβολαιογράφο. Παρ' όλα αυτά, 40 επιπλέον στρέμματα προστέθηκαν καθώς και 2 σπίτια στην οικογενειακή περιουσία. Η τελευταία απόκτηση το 1921 οφείλεται μάλιστα σε χρέη αγροτών και ήταν ένα υποθηκευμένο σπίτι. Όταν επομένως η διεύθυνση της επιχείρησης πέρασε στη δεύτερη γενιά στη δεκαετία του 1920, παρατηρείται ύφεση στις δραστηριότητες που αφορούν στη συγκέντρωση γης.

Παρά τη δυσάρεστη κατάληξη της επιχείρησης στη δεκαετία του 1930, ο Βασίλης δεν έχασε την κοινωνική καταξίωση. Μαρτυρίες υπάρχουν, σύμφωνα με τις οποίες ραψανιώτικες οικογένειες έχασαν τις οικονομίες που είχαν καταθέσει στον Καραβασίλη, αλλά κανείς δεν φαίνεται να χρησιμοποίησε ένδικα μέσα.

Στη διάρκεια της υπόλοιπης ζωής του έχαιρε της κοινωνικής αναγνώρισης και πέθανε το 1976 ως ένας άνθρωπος σεβαστός και σεβάσιμος.